

Orijinal Makale / Original Article

Sultan II. Abdülhamid'in tâlimat ve himâyeleriyle basılan hat eserleri

The works of calligraphy printed under the auspices and with the instructions of Sultan Abdulhamid II

Sümeýra DURSUN¹, Mehmet NUHOĞLU²

¹Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

²Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, İstanbul, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale hakkında

Geliş tarihi: 11 Haziran 2024

Kabul tarihi: 03 Temmuz 2024

Anahtar kelimeler:

Hat sanatı, hattat, matbaa, himaye, II. Abdülhamid.

ARTICLE INFO

Article history

Received: 11 June 2024

Accepted: 03 July 2024

Key words:

art of calligraphy, calligrapher, printing house, patronage, Abdulhamid II.

ÖZ

Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı modernleşme tarihine oldukça önemli katkıları bulunmaktadır. Tahta çıktığı devirde birçok sorun ile uğraşmak zorunda kalmış olsa da, sanatın farklı dallarıyla hem kişisel olarak ilgilenmeyi hem de sanata ve sanatçılara destek olmayı ihmal etmemiştir. Bu itibarla, çeşitli sanat dallarının hâmilğini de yapan Sultan II. Abdülhamid, hat sanatına duyduğu özel ilginin bir sonucu olarak devrin hattatlarının eserlerinin basılıp dağıtılması konusunda girişimlerde bulunmuştur. Hat sanatı II. Abdülhamid döneminde en parlak dönemlerinden birini yaşamış pek çok önemli hattat yetişmiştir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Sultan II. Abdülhamid koleksiyonunda bulunan hat eserleri sultanın hat sanatına gösterdiği ilginin sonucudur. Sultan II. Abdülhamid döneminde artan matbaa faaliyetlerinden hat eserleri de etkilenmiştir. Matbuat hayatı hem ülke içinde hem de ülke dışında hareketlenmiş, yeni fikir akımları da eserlerin basımı ile zenginleşmiştir. Dönemin önemli hattatları arasında bulunan Mehmed Hulûsi, Sâmî Efendi, Kayışzâde Hâfız Osman, Kadırgalı Mustafa Nazif, Hasan Rıza, Hâfız Osman, Ahmed Ârif Filibeî, Mehmed İzzet, Mehmed Şekerzâde ve Halil Şükrî gibi sanatkarların eserlerinin II. Abdülhamid'in tâlimatları ile dönemin matbaalarında basılan hat eserleri bulunmaktadır. Matbaada basılan bu eserlerin niteliği günümüze kadar pek incelenmemiş, bu makale ile konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Matbu meşkler, hem hat tarihi yazımı hem de hat eğitim-öğretimindeki değişim ve dönüşümün kaydedilmesi açısından bu makalenin önemli bir veri sayılayacağı düşünülmektedir.

ABSTRACT

During the reign of Sultan Abdulhamid II, significant contributions to the history of Ottoman modernization were established. Although the Sultan had to address many problems when he ascended to the throne, he did not disregard to personally deal with different branches of art while he also supported artists and the production of art. Many important calligraphers who lived their brightest period during the reign of Abdulhamid were trained. In Istanbul University Rare Books Library the calligraphy works in the Abdulhamid collection are the result of the sultan's interest in calligraphy. Sultan Abdulhamid II calligraphy works were also affected by the increasing printing activities during the reign of Abdulhamid. Press life became active both in the country and abroad, and new intellectual movements were enriched by the publication of works. There are calligraphy works printed in the printing houses of the period with the instructions of Abdulhamid. In this study in addition to the value that Abdulhamid gave to calligraphy and calligraphers, evaluations will be made about the lithographic works of important calligraphers of the period. This article will provide important data in terms of recording the changes and transformations in printing calligraphic exercises (*meşk murakkas*), for both the history of calligraphy and calligraphy education.

Cite this article as: Dursun, S., & Nuhoğlu, M. (2024). The works of calligraphy printed under the auspices and with the instructions of Sultan Abdulhamid II. *Yıldız J Art Desg*, 11(1), 16–27.

*Sorumlu yazar / Corresponding author

*E-mail address: sumeyradursun@gmail.com

Bu çalışma Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yürütülen "Sultan II. Abdülhamid Devri Eğitim ve Öğretim Kurumlarında Hat Eğitimi" adlı tez çalışmasından üretilmiştir.

Bu makale 6–8 Aralık 2023 tarihinde düzenlenen I. Yazma Eserleri Koruma ve Onarım Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur.

GİRİŞ

Bu makalenin amacı, Sultan II. Abdülhamid döneminde eğitim ve kültür hayatının bir sonucu olarak matbaada basılan hat eserlerini ve Mushafları incelemektir. Bilindiği üzere hat sanatı, genelde İslâm dünyasının özelde ise Osmanlı Devleti'nin en önem verdiği sanatların başında gelmektedir. 19. yüzyılda batılı bir eğitim sistemi yerleştirilirken, eğitim kurumlarında niteliği ve niceliği tartışılabilir bir hat eğitimi verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Sultan Abdülhamid döneminde eğitim kurumlarında, öğrencilere birer örnek oluşturacak ve dersin eğitiminde materyal olarak yararlanabilecekleri yayınları oluşturmanın önemini farkına varılmış, gerek önceki yüzyılların gerekse dönemin hattatlarının meşk murakkaları matbaada basılmıştır. Matbaada basılan bu eserlerin niteliği günümüze kadar pek incelenmemiş, bu makale ile bu konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın yöntemi ise, Sultan II. Abdülhamid devrinde arşiv kayıtları da dikkate alınarak gerekli materyallerin toplanması ve bunların nicel değerlendirilmesi şeklindedir. Araştırmanın çerçevesi Sultan Abdülhamid devrinde basılan eserler iken, araştırmanın örneklemine hat sanatı bağlamında matbaada basılan hat eserleri ve Mushaflar oluşturmaktadır. Matbaada basılan Mushaflar, Kur'an-ı Kerim İlimleri dışında tamamen hat sanatı değeri ve hattatlarının biyografileri açısından ele alınacaktır. Burada değerlendirilen eserler dışında başka eserlerin de bulunması kuvvetle muhtemeldir. Bu makale bundan sonra ortaya çıkacak araştırmalar için bir başvuru niteliği taşımaktadır.

Sultan Abdülhamid özellikle 19. yüzyılın başında hızlanan devleti modernleştirme sürecini devam ettirmiştir. Modernleşme tarihine bakıldığında görülmektedir ki bu dönem hem Osmanlı Devleti'nin hem de dünyada insana dair her alanda birçok değişimin yaşandığı süreçtir. Devletin çok zor bir döneminde tahta çıkan Sultan Abdülhamid, kendi sanatkârlığını ve düşüncelerini sanat alanlarıyla birlikte değerlendirerek kayda değer atılımlar meydana getirmiştir. Usta bir sanatkâr olarak bilinen sultan, Osmanlı Devleti'nin de bir geleneği olarak sanatı himâye etmeyi, sanatçıyı koruma ve destekleme konularını ihmal etmemiş ve çok büyük bir destek vermiştir. Himâye ettiği sanatlar hem batıya hem de doğuya ait, döneminin neredeyse tüm sanatlarını ihtiva etmektedir. Sultanın bu desteği sanat geleneğinin devamı için de büyük bir adım olmuştur (Yüksel, 2017).

Sultan Abdülhamid'in de sanatkâr olması himâye faaliyetlerini büyük ölçüde etkilemiştir. İnce işçiliğiyle ustalık gösteren ahşap eserleri ile hat sanatında da denemeler yapmıştır. Bu nedenle eserleri ortaya koyarken sanatçıların yaşadığı zorlukları ve sıkıntıları kendisi bizzat yaşayarak görmüştür. Sanatçıyı koruyan, önünü açan ve destekleyen bir sistem olarak adlandırılan hâmilik Sultan Abdülhamid'in de üstlendiği bir görevdir (Yüksel, 2017). Osmanlı hâmilik geleneğinin zirvesi, padişahın toplanmaktadır. Sultan Abdülhamid'in merkezîyetçi yönetim anlayışından sanat da nasibini almıştır (Ulus-

kan, 2017). Sanatsal faaliyetleri kendi planlamış ve sanat ortamında belirleyici bir karakter olarak karşımıza çıkmıştır. Bu bağlamda saray hayatında tiyatro gibi çağdaş sanatlar bile yerini almıştır.

OSMANLIDA MATBUAT

Batılı bir teknik olan matbaa Osmanlı Devleti zamanında, Müslüman olmayan tebaa ile basımevleri gelişmeye başlamıştır. Endülüsten gelen Yahudiler 1493'te Ermeniler 16. yüzyılın sonunda Rumlar ise 1627'de kendi matbaalarını kurdular. Türklerin kendi matbaalarını kurmaları 1720'lerin sonunda olabilmıştır (Güleryüz, 1993).

Lale Devrinin önemli diplomat ve aydınlarından olan İbrahim Müteferrika'nın açtığı matbaa, sadece Müslüman Türklerin değil, diğer bütün Müslüman toplum ve devletlerin de devlet himâye ve destekli ilk matbaasıdır (Özcan, 2017). Avrupada matbaaların açılışı 15. yüzyılın ortalarından itibaren başlar ki bu dönem Sultan II. Mehmed'in saltanat dönemine denk gelmektedir. Ancak girişimler için çekimsiz yaklaşmıştır. Bu nedenle o dönemlerde İstanbul'da matbaanın varlığından kesin bir şekilde söz edilememektedir. Fakat Arap harfleriyle basılmış Avrupadan getirilen kitaplar başta olmak üzere birçok kitap Osmanlı İmparatorluğunun farklı kentlerinde satılmaya başlanmıştır (Yıldız, 2004).

Hazırlıkların devam etmesiyle birlikte matbaanın faydalarının bilinmesi için *Vesiletü't-Tibâa* adlı rapor Damat İbrahim Paşa'ya sunulmuştur. Bunun üzerine Şeyhülislam Abdullah Efendi'den fetva alınmıştır ve 1727 yılında fermanın çıkmasıyla birlikte Kur'an-ı Kerim, fıkıh, hadis, tefsir ve kelim gibi kitaplar dışındaki diğer eserlerin basımına izin verilmiştir. Matbaada basılan ilk kitap ise Vankulu Lugatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitabın başında padişahın izin fermanı, şeyhülislamın fetvası, kadı ve ulemâya övgü gibi birçok şey yer almaktadır. Kitap 500 adet basılmıştır ve basılan tüm kitaplar satılmıştır (Tonta, 1985). Eğitimin de yozlaşmaya başladığı bu zamanda geniş okur kitlesini oluşturan medrese öğrencilerinin işine yaramayınca basılan kitaplar satılmamaya başlamıştır. Bunun nedeni ise medrese eğitimi gören öğrencilerin dini eserleri el yazması olarak temin etmek istemesinden kaynaklanmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde halkı bilgilendirmeyi hedefleyen gazete ve dergiler yayın hayatına girmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde matbaa önem kazanmıştır ve yeniden birçok matbaa kurulmaya başlanmıştır. Yeni baskı teknikleri geliştirilmiştir. İlk dergiler ve gazeteler basılmıştır (Durmuş, 2017). Matbaacılık geliştikten sonra özellikle 19. yüzyılda gazete mecmua ve kitap serlevhası olarak en çok kullanılan yazı çeşitleri sülüs, ta'lik nesih ve nadiren rik'a olmuştur. Kullanılan bu harflerin güzelleşmesi Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid döneminde en yüksek seviyeye ulaşmıştır (Derman, 1979).

Sultan Abdülhamid döneminde fotolitografiye teknikleriyle Mushaflar da basılmıştır. Türk hattatlarının yazdığı bu Mushaflar Ravza-i Mutahharada uzun süre muhafaza edilmiş gelen hacılara okumaları için verilmiştir (Kahraman, 2011).

Dini kitaplar dışındaki eserlerin matbaada basılmaya devam edişi, zamanla Osmanlı coğrafyası dışındaki

Şekil 1. Dönemin matbaada basılan Mushaf'larının basım şeklini gösteren örnek (Fotoğraf: Nurullah Özdem).

müslümanların Kur'an-ı Kerim'i matbaada çoğaltma girişimleri, Osmanlı ilim dünyasını da etkilemiş olmalıdır. İbrahim Müteferrika'nın matbaası kurulurken getirilen dîni kitapların matbaada basılmayacağı kuralı, artık 19. yüzyılda gelişen Osmanlı matbaacılık sektörü ve entellektüel sınıfları için bir geçerlilik ifade etmemiş olmalıdır. 1873–74 yıllarında bizzat Padişahın ve sarayın görevlendirdiği Ahmed Cevdet Paşa'nın gözetiminde Hattat Şekerzâde Mehmed Efendi Mushafı basılmıştır (Kuran, 2023). Kontrol ve teknik yeterlilik sağlandığı sürece Kur'an-ı Kerimlerin daha ucuza ve çok sayıda basılarak çoğaltılması Müslümanların yararına olacağı açıktır. Bütün bunlar belli bir sisteme oturduktan ve belli bir verim alındıktan sonra, Sultan Abdülhamid, ünlü hattatların meşklarını da matbaada tab edilerek çoğaltmayla, sanat zevki olan ancak maddi olarak buna gücü yetmeyen insanlar için de bir kolaylık sağlamıştır.

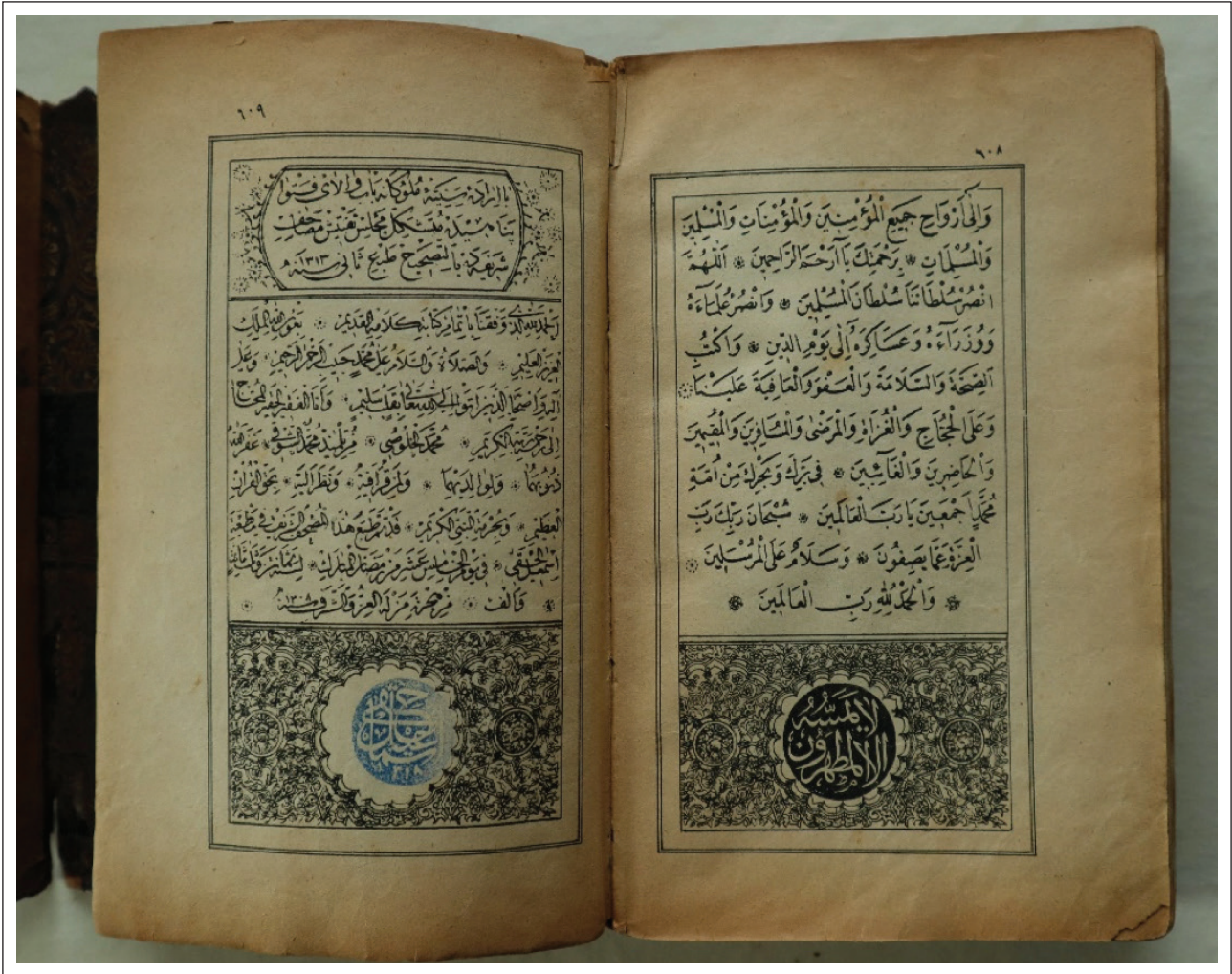
Sonraki yıllarda Mushaf'ın matbaada basılması gerekliliği ve ihtiyacı gündeme gelmiş olmalı ki Osmanlı devlet yönetimi bu işi sıkı tutmak, hatalı ve/veya kasıtlı matbaa baskılarını önlemek için bir takım tedbirler almıştır. Burada, Osmanlı padişahlarının "halife" unvanı taşımaları, onları bu konularda hassas olmayı zorunlu kılmıştır. Nitekim bu mesele ele alınırken ilk dört halifenin en büyük hassasiyetlerinden biri de Kur'an'ın doğru yazılışı ve çoğaltılması

hususundaki gayretleridir. Osmanlı Devleti, Kur'an-ı Kerim'in matbaalarda basılmasının güvenliği için Meşihat ve Maârif Nezâreti kurumları yanlışlıklar, hatalı baskılar, ruhsatlandırma, mühür uygulaması gibi tedbirlerde görevlendirilmiştir (Dığıroğlu, 2017).

Matbaanın Osmanlı toplumuna etkisi ise özellikle eğitim konusunda bir hayli önem arz etmektedir. 1840–1850'li yıllarda açılan rüşdiye okulu öğrencilerine kitaplar basılarak dağıtılmıştır. 19. yüzyılda gelişen matbaa ile birlikte eğitim öğretime yardımcı olacak eserler yoğun bir şekilde basılmaya başlanmıştır. Bu yüzyıl içerisinde Batı tarzına yakın eğitim veren rüşdiyelerde basılan kitaplar, Osmanlı'nın eğitim sisteminde yeni bir dönem açmıştır. Aydın kesimlerin de bu basımlarda büyük desteği olmuştur. Okul sayılarındaki artış matbaa sayısındaki artışı da doğrudan etkilemiştir. 1729–1875 yılları arasında açılan matbaa sayısı 151 olarak hesaplanmıştır (Davulcu - Kıpçak, 2016).

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte ise yıllık ortalama basılan kitap türü sayısı kırk kitaba kadar yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda ise hikâye, roman, tiyatro gibi türlerin de basılışında büyük ilgi görülmektedir (Davulcu - Kıpçak, 2016).

Bu dönemde hem siyasi hem dîni içerikli eserler üzerinde sıkı bir denetim başlatılmış, matbaa denetimleri sistematik bir hal kazanmıştır. Başta Maârif Nezâreti ol-

Şekil 2. Hattat Mehmed Hulûsî'ye ait Mushaf'ın son sayfası (İbrahim Hakkı Yiğit Koleksiyonu).

mak üzere birçok nezâret ve birimde matbuat idareleri açılmıştır. Hatta kitap basım izni, kitap yayınlama hakkı, gazete ve matbaa açma ruhsatı gibi birçok konu ile ilgilenen kurumlar ortaya çıkmıştır. Bu kurumların işleyişi de Sultan Abdülhamid'in matbuat politikaları çerçevesinde şekillenmiştir (Gün - Erbay, 2017).

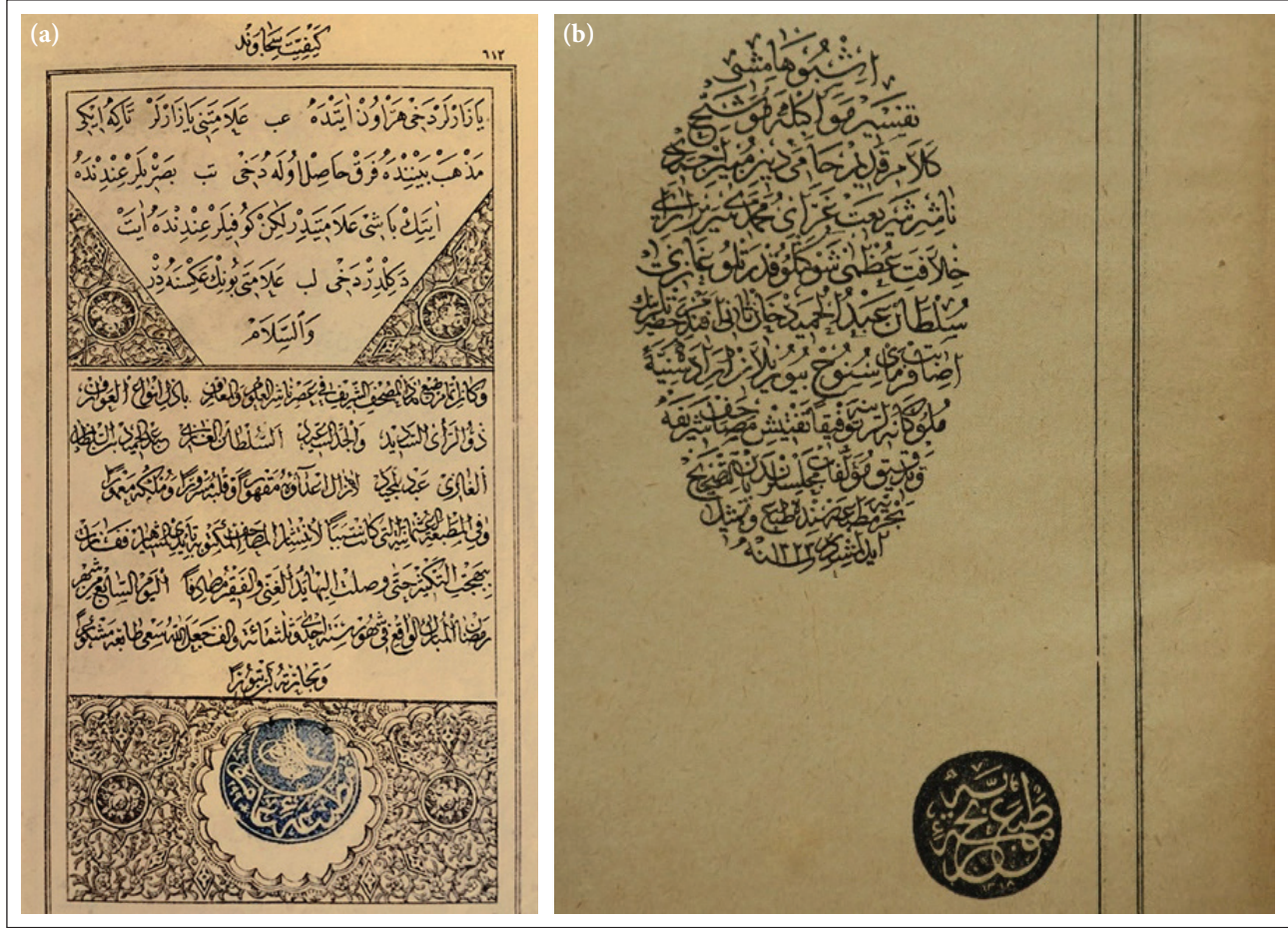
SARAYDAKİ SANAT ORTAMI

Sultan Abdülhamid devrinde sanat koruyuculuğu ve desteklenmesi, idealist ve faydacı olmak üzere iki farklı yönden oluşmaktadır. Bunlardan biri olan idealist yönde Sultan Abdülhamid'in sanatçı olması etkilidir. Sanatçıları her zaman sarayında desteklemiştir. Pragmatik yönü ise sanatın bilhassa 19 ve 20. yüzyıllarda uluslararası politikada daha çok öne çıkarılarak propaganda malzemesi yapılmasından hareketle, siyasi şartlar gereği Osmanlı'yı daha modern bir hale getirmeyi ispatlamaya yöneliktir. Bu nedenlerden dolayı Sultan Abdülhamid devrinde diğer ülkelerin saraylarındaki faaliyetleri yakından takip etmiş ve gündemdeki sanatları ev sahipliği yaparak sanatçıları desteklemiştir (Yüksel, 2017).

Sultan Abdülhamid'in sanatı himayesi, saray içini de olumlu bir şekilde etkilemiştir. Hilafet vurgusunun

yapıldığı dönemde imparatorluk özellikle basın, yayın, eğitim yoluyla "muhayyel cemaat"i genişletmek için çabalamış ve Osmanlı halifesini dünya Müslümanlarına tanıtmayı amaçlamıştır. Sultan Abdülhamid devrinde Yıldız Sarayı'nın yerleşme biçimi ve burada yer alan yapılar topluluğu dönemin sanat anlayışı ile ilgili bilgiler vermektedir. Yıldız Sarayı ile özdeşleşen Sultan Abdülhamid sarayda yer alan teknolojiye, aletlere, mekânlara himayesini yansıtmıştır. Sultana göre büyük güçlerle rekabet etmek isteyen modern bir devlet, kültür ve sanatla da ilgilenmek zorundadır (Georgeon, 2006). Bu anlayışla Sultan Abdülhamid'in marangozluğu için yapılan marangozhane ve Tâmirhâne-i Hümayûn başta olmak üzere saraya müzehane, cilthane, Yıldız Çini Fabrikası, ressamlar köşkü, tiyatro binası, kütüphane, demirhane gibi pek çok mekân yer almaktaydı. Yıldız Sarayı bu yönüyle "güzel sanatlar akademisi" niteliğindedir. Sarayın güzel sanat yapılarıyla birlikte donatılması ise maddi ve manevi tüm açılarla birlikte Sultan Abdülhamid'in kendisinden kaynaklanmaktadır (Yüksel, 2017).

Pek çok sanatçıyı himâye eden Sultan Abdülhamid, bunun için sarayında ve devlet idaresinde düzenlemeler yapmış, onları bu yolla teşvik etmiştir. Yıldız Sarayı

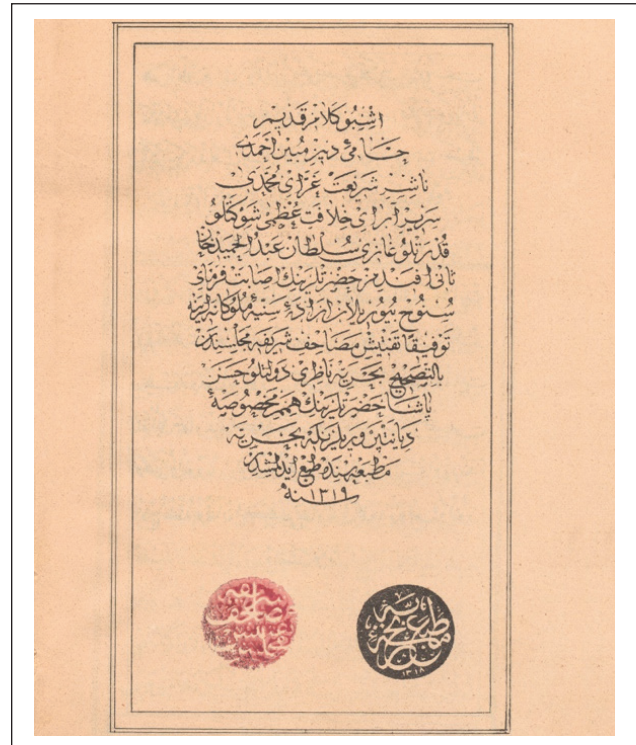

Şekil 3. (a) Matbaa-i Âmiriye'de basılan Mushaf'ın son sayfası ve padişah tuğralı Matbaa-i Âmiriye mührü. (b) Matbaa-i Bahriye'de basılan Mushaf'ın son sayfası ve Matbaa-i Bahriye mührü (Nurullah Özdem Fotoğraf Arşivi).

Sultan Abdülhamid döneminde tıpkı bir sanat okulu halini almış, pek çok sanat dalının merkezi haline gelmiştir. Sultan Abdülhamid, saltanatı süresi boyunca Yıldız Sarayı'nda müzik, resim, tiyatro sanatçıları için özel salonlar ayırmış, sanatçıların her türlü ihtiyacını karşılamıştır. Bununla ilgili olarak Osmanlı arşivinde belgeler bulunmaktadır (Yüksel, 2017).

MATBAADA BASILAN ESERLER VE HATTATLARI

Matbaalardaki Mushaf basımlarının kontrolü için görevlendirilen hattatlar, II. Meşrutiyet'ten itibaren yazı dükkânı açarak kendilerine başka uğraş alanları oluşturmuşlardır. Bunlardan kitap-dergi-gazete gibi basılı evrak kapakları/başlıkları/isimleri, kartvizit, çeşitli istifler en çok karşımıza çıkanlardır. Bu durumun ana nedeni matbaa ürünlerinin tür bakımından artması ve teknikteki gelişmelerdir (Erken, 2023). Eğitim amaçlı mektepler için hazırlanmış meşk mecmualarının da taş baskıları yapılmıştır. Bunların ikisi, Hâfız Osman ile İsmail Zühdi Efendi'lerin meşk murakalarıdır. Bu eserlerin kapağında "mekâtib şâkirdânı" için Maârif Nezâreti tarafından yayımlandıklarının belirtilmiş olması Sultan Abdülhamid döneminin eğitim alanındaki reformlarından biri olması bakımından önem arz etmektedir (Schick, 2009).

Şekil 4. Matbaa-i Bahriye'de basılan Mushaf'ın son sayfası (İrvin Cemil Schick Koleksiyonu).

Şekil 5. Mustafa Nazif Efendi Hattıyla 1305 tarihinde basılan Mushaf'ın son sayfası (İrvin Cemil Schick Koleksiyonu).

19. yüzyılın sonlarına kadar meşk yazarak sadece sınırlı sayıda öğrenciyi öğretilen hat sanatı, 1880'li yıllara denk gelen zamanlardan itibaren artık okullarda sınıf ortamında toplu ders yapma yöntemine geçerek yazı eğitimine kitlevi bir boyut verilmek istendiğini göstermektedir. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla Hafız Osman, İsmail Zühdi gibi hattatların meşk mecmuaları Maârif Nezâreti'nin (Millî Eğitim Bakanlığının) de tavsiyeleri ve gözetimleri doğrultusunda, matbaada basılmış ve öğrencilere dağıtılmıştır. Hamid Aytaç, Mehmed Nazif gibi isimler de dönemin matbaalarında görev yapmıştır.

Dönemin matbaalarında eserleri basılan hattatlar arasında İsmail Zühdi, Kayışzâde Hafız Osman, Mustafa Nazif, Mehmed Hulûsi gibi isimler sayılabilir.

Hattat Mehmed Şevki'nin öğrencisi Mehmed Hulûsi Efendi'ye ait Mushaf İsmail Hakkı Matbaasında 1313'te iki kere basılmıştır. Kitabın son sayfasındaki ibare şu şekildedir:

Bâ-irâde-i seniyye-i mülûkâne bâb-ı vâlâ-yı fetâvâ-yı penâhîde müteşekkîl meclîs-i teftîş-i mesâhîfe-i şerîfede bi't-tashîh tab'-ı evvel sene 1308. Bu mushaf-ı şerîf iki kere basılmıştır.

Ketebe kaydında "Matbu Mushafı yaymak, Mushafı şerifin zengin fakir herkese ulaşması ve okuması maksadıyla basılmıştır" şeklinde kayıt bulunmaktadır. 1301/1884

tarihinde basılmıştır. Matbaa-i Âmir'e'de basılan kitabın son sayfasında (Şekil 3) şu ibareler yer almaktadır:

Yazarlar dahi her on âyette (ayn be) 'âlâmetini yazarlar tâ ki iki mezheb beyninde fark hâsil ola dahi (te be) Basrîler 'indinde âyetin başı 'âlâmetidir lâkin Kûfîler 'indinde âyet değildir dahi (lam be) 'âlâmeti bunun aksinedir ve's-selâm.

Ve kâne itmâmu tabî hâze'l-Mushafîş-Şerîf fi 'asri nâşiri'l-'ulûmi bâzeli envâ'i'l-avârif

Zür-ra'yî's-sedîd ve'l-ceddüs-sa'îd es-Sultânü'l-Gâzi Abdülhamid bin es-Sultân

el-Gâzi Abdülmecid lâ zâle a'dâuhu makhûran ve kalbuhu mesrûran ve mülkühü ma'mûran

Ve fi'l matbaati'l-Osmâniyyeti'l-leti kânet sebeben li-intişâri'l-mesâhîfi'l-Mektûbeti bi-eydi'l-meşâhiyr fefâzet bi-ci-heti't-teksiyir hatta vasalet ileyhâ yedü'l-ganiyyü ve'l-fakiyr müsâdifin.

el-yevmüs-sâbi' min şehr-i Ramazâni'l-mübârek el-vâki' fi şuhûr-i sene ihdâ ve selâse-mie ve elf c'elAllahu sa'yi tâbi'a meşkûren

Ve ticâretuhu len tebûra

Tuğralı, Matbaa-yı Âmir'e mührü. Sene (1)299

Matbaa-i Bahriyedeki kitabın son sayfasında (Şekil 4) şu ibare yer almaktadır:

Şekil 6. Kayışzâde Hafız Osman hattıyla Mushaf-ı Şerif (Fotoğraf: Nurullah Özdem).

İşbu hâmişi Tefsir-i Mevâkib'le müvâşşah kelâm-ı kadîm hâmi'-i dîn-i mübîn âhiri nâşîr şer'at-i garrâ-yı Muhammedî serîr-i ârâ-yı hilâfet-i uzmâ şevketlü kudretlü gâzi sultan Abdülhamid Han-ı sâni Efendimiz hazretlerinin isâbet fermâ-yı sünûh buyurulan irâde-i seniyye-i mülükânelerine tevfişkân teftîş-i mesâhîf-i şerife ve tedkik-i müellifât meclislerinden bi't-tashîh Bahriyye Matbaasında tab' ve temsil edilmiştir.

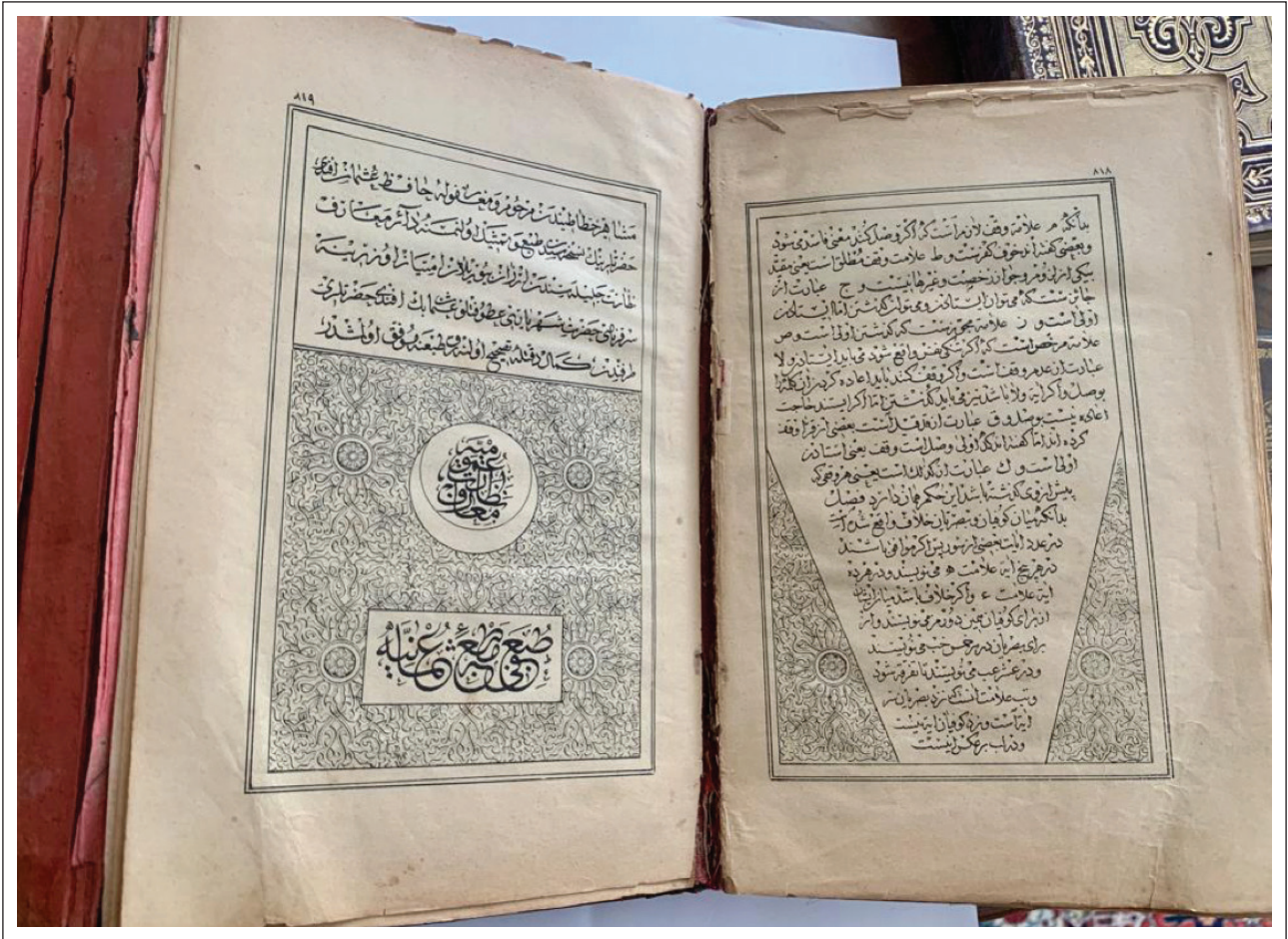
Matbaa-i Bahriyye Sene 1323

Şekil 5'te başka bir Mushaf'ın son sayfasında belirtildiği üzere, Sultan Abdülhamid'in Hz Muhammed'in çizdiği yol üzere dinin hamisi ve ümmetin Halifesi sıfatıyla ve halifelik makamının bir görevi doğrultusunda Mushaf-ı şerifin matbaada basılmasını emretmiş, bu emirlerini yerine getirmek üzere de Mushafın sıhatli basılmasının kontrolü maksadıyla Harbiye nâzırı Hüseyin Paşa gözetiminde Mushafı teftîş heyetine görev vermiştir. Bu doğrultuda Şekil 5'teki Mushafın 1319/1901 yılında Bahriye Matbaasında basıldığı ve kırmızı renk mühürle "Mushaf-ı Şerife Teftîş Meclisi"nce kontrol edildiği anlaşılmaktadır. Metin şöyledir:

İşbu hâmişi tefsir-i mevâkible müvâşşah kelâm-ı kadîm hâmi'-i dîn- mübîn-i Ahmedî nâşîr-i şeriat-i garrâ-yı Muhammedî serîr-ârâ-yı hilâfet-i uzmâ şevketlü kudretlü Gazi Sultân Abdülhamid Hân-ı sâni Efendimiz hazretlerinin isâbet-fermâ-yı sünûh buyurulan irâde-i seniyye-i mülükânelerine tevfişkân teftîş-i mesâhîf-i şerife ve tedkik-i müellifât meclislerinden bi't-tashîh Harbiye Nâzırı devletlü Hüseyin Paşa Hazretlerinin himem-i mahsûsa-i diyânet-perverleriyle Bahriye matbaasında tab' ve temsil edilmiştir sene 1319.

Matbaa-i Bahriye

Şekil 5'in son yaprağında "Hilafetteki görevinin gereği olarak meşhur Kadırgalı Hattat Mustafa Nazif Efendi'nin hattıyla 1305/1887 tarihinde padişahın danışmanı Osman Efendi'nin gözetiminde tab edilmiştir. Nuruosmaniye Camii imamı kurra-hâfız Ahmed Efendi ve müderris Hâfız Mehmed Esad Efendi'nin tetkik ve ilmî sorumlulukları üstlenerek Kadırgalı Mustafa Nazif Efendi'ye bu mushaf yazdırılıp basılmıştır" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır.

Şekil 7. Matbaa-i Osmaniyye'de Basılan Hafız Osman a ait Mushaf-ı Şerif'in son sayfası (İbrahim Hakkı Yiğit Koleksiyonu).

Şekil 8. İsmail Zühdi'ye ait mektepler için hazırlanmış meşk murakkı (Fotoğraf: Nurullah Özdem).

Şekil 9. (a) İsmail Zühdi'ye ait mektepler için hazırlanmış basılı meşk murakkaı'nın ketebe sayfası (Fotoğraf: Nurullah Özdem). (b) Kayışzâde Hafız Osman Efendi'ye ait meşk mecmuasının kapağı (İrvin Cemil Schick Koleksiyonu).

Şekil 10. Kayışzâde Hafız Osman Efendi'ye ait meşk mecmuasının detay sayfaları.

Şekil 6'da Mushafın arkasında bulunan notta Mushafırları inceleme kurulunun fetvası üzerine hükümdarın iradesiyle 1312/1894 yılında basılmasına karar verildiği anlaşılmaktadır. Aslında Mushaf, 1299/1882 yılında Hattat Kayışzâde Hâfız Osman tarafından Hazreti Osman Mushafı'nın hat imlâsı esas alınarak istinsah edilmiş, sonra da 1312/1894 yılında matbaada birebir basılmıştır. Son sayfadaki ibarede:

Kad hasale'l-ferâğ

Min kitâbeti hâzâ'l-Kur'âni'l-mecîd

Ve'l-furkânul-hamîd Bi-'avni'llâhi'l-ferd

Es-samedü'l vahîd Muvâfikan bi-resmi hattı imâmü'l-hümâm

Emîrül-mü'minin zinnüreyn halîfeti Resûlillah seyyidînâ

Osman bin Affân

Radîyallahu anhu bi-yedi abdi'l-âciz es-seyyid el-Hâc

Hâfız Osman

El-müştehir Kayışzâde gafera'llâhu lehü ve li- vâlideyhi ve li-cemü'l-mü'minin

Sene 1299

Bâ-irâde-i seniyye-i mülûkâne bâb-ı vâlâ-yı fetâvâ-yı penâhîde müteşekkîl meclîs-i teftîş-i mesâhîfe-i şerîfede bi-tashîh tab'-ı evvel sene 1312.

Şekil 7'de Kayışzâde Hâfız Osman'a ait bu Mushaf-ı Şerif Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Matbaa-ı Osmaniyye de

basılmış, hazreti şehriyari (padişahın danışmanı) Osman Efendi tarafından tashih edilerek basılmıştır.

Murakkanın kapağında yayınevinin kaydettiği bilgi notlarında şöyle yazmaktadır:

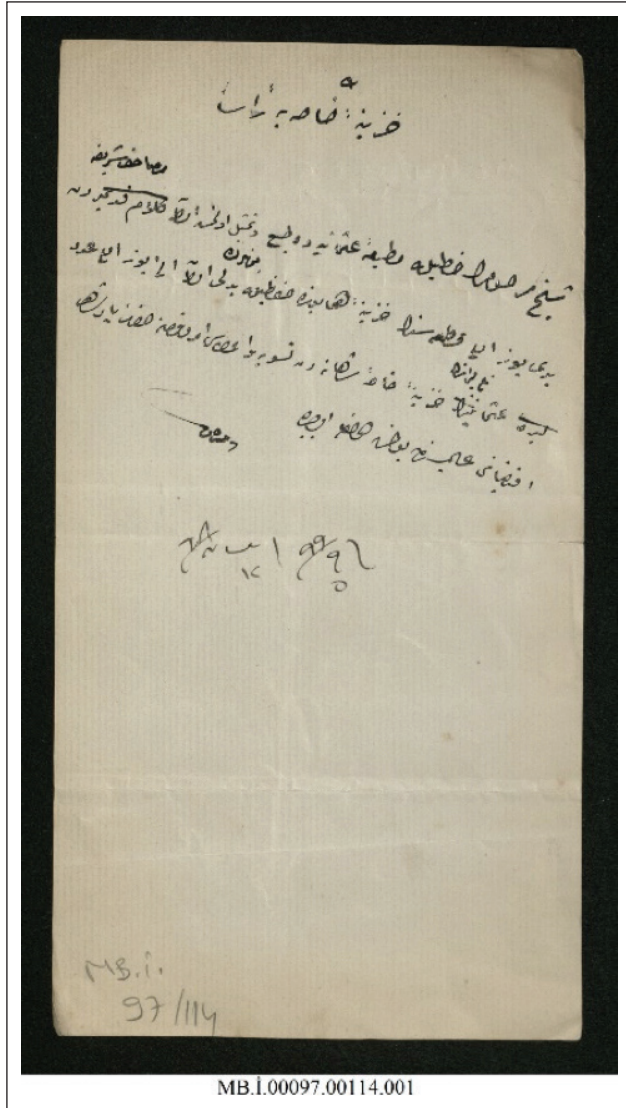
“Meşâhir-i hattâtin-i sâlifeden İsmail ez-Zühdi efendinin işbu hatt-ı nefsi mekâtib şâkirdânına meşk numûnesi olmak üzere Maârif Nezâret-i celîlesi cânibinden tab' etdirilmiştir.”

Metinden hat eğitimi alacak öğrenciler için model oluşturacak meşhur hattatlardan biri olan İsmail Zühdi Efendinin ve onun 1140/1727 tarihli meşk mecmuasının tercih edildiği, hat eğitimine en uygun olan örneklerin seçildiği “talebeler için meşk numunesi” olarak tercih edildiği ve devlet eliyle Maarif Nezareti “Milli Eğitim Bakanlığı” tarafından bu konunun gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır (Şekil 8).

Fenn-i hatda meşhûr ve be-nâm olan Hâfız Osman Efendi merhûmun işbu ta'limli hattı mekâtib şâkirdânı için muâvin nezâret-i celîlesi cânibinden tab' ve temsîl etdirilmiştir.

Sene 1299

Şekil 9'da okunan bu verilere göre, devrin meşhur hattatlarından Kayışzade Hafız Osman Efendinin seçilerek onun hat numunelerinden meydana getirilmiş meşk mecmuası mekteplerde hat eğitim öğretimi için öğrencilere model oluşturması maksadıyla örnek olarak 1299/1882

Şekil 11. Matbaa-i Osmaniyye'de Padişahın izniyle basılan Mushafların arşiv belgesi (MB.İ.0097.00114.001).

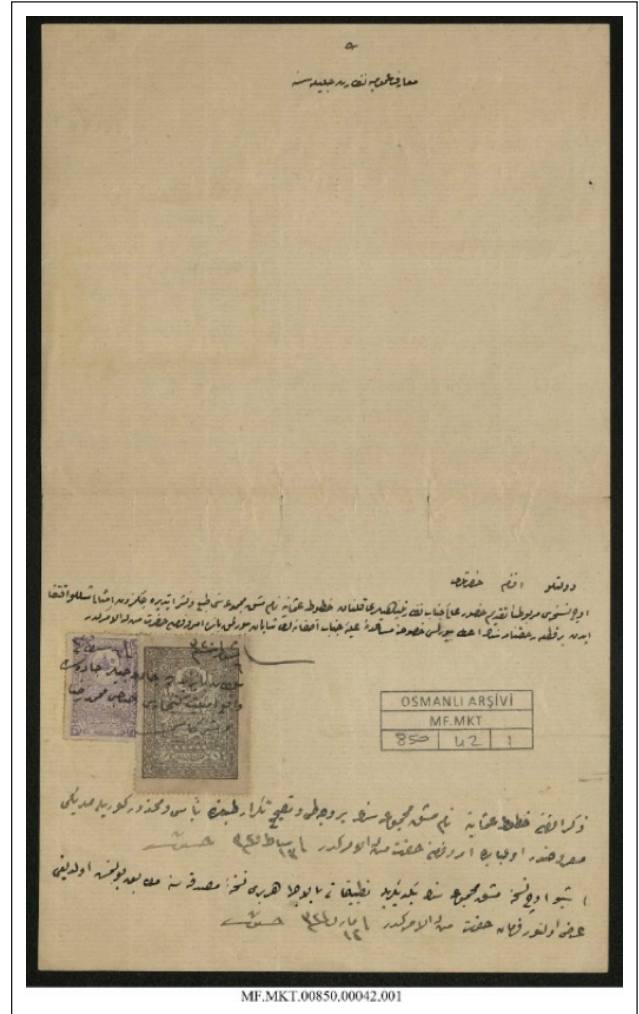
yılında bastırılmıştır. Şekil 10'da bu mecmuanın sülüs-nesih müfredât meşikleri yer almaktadır.

Şekil 11'de Şeyh Hamdullah'a ait Mushaf-1 şerifin basılmasıyla ilgili kayıt aynen şöyledir:

"Hazine-i hâssaya re'sen

Şeyh Merhûmun hattıyla matbaâ-i osmâniyyede tab' ve temsil olunmuş olan masâhif-i şerifeden yedi yüz elli kütâsının hazîne-i hümayûnda hıfzıyla bunların bedeli olan altı yüz elli 'aded Osmanî lirânın hazîne-i hâssa-i şâhâned-en tesviye ve itâsı emr ü fermân hazret-i pâdişâhi ihtizâ-yı âlisinden bulunmuş olmağla ol bâbda

Meşk mecmuaları ve Kur'an-ı Kerimler'in matbaada belli sayıda basılıp bunların paralarının bilhassa padişahın özel hazinesinden (hazine-i hassa) ödendiği arşiv kayıtlarında da yer almaktadır. Şekil 12'de bulunan arşiv belgesinde, meşk murakkamının basımı, kontrol edildiği ve basılacak matbaanın ismi de zikredilmektedir. Bu tür yayınların genel anlamda bir eğitim meselesi özel anlamda da bir sanat meselesi halinde ele alındığını gösteren bir devlet politikası oluşturulmak istendiğinin göstergesi olarak okumak mümkündür.

Şekil 12. Hutut-u Osmaniyye meşk mecmuasının üç nüshasının tekrar basılması talimatını gösteren belge (MF.MKT.00850.00042.001).

"Devletlü Efendim Hazretleri

Üç nüshası merbûtan takdîm-i huzûr-ı âli-i cenâb-ı nezâret-penâhileri kılınan hutût-ı osmâniyye nâm meşk mecmû'asını tab' ve neşr etdireceğinizden emsâli misüllü iktizâ iden bir kütâ ruhsatnâmesinin itâ buyrulması husûsuna mü'sâade-i 'aliyye-i cenâb-ı âsafâneleri şâyân buyrulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir

Pul:

Sultân Bâyezid'de Çadırcılar Caddesinde vâki' Emniyyet Kütüphânesi Sâhibi Mehmed Rıza ve şürekâsı

Zikr olunan hutût-ı osmâniyye nâm meşk mecmû'asının ber-vech-i tayy ve tashih tekrâr tab'ında be'is ve mahzûr görülemediği ma'rûzdur ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir

Bende

Hüseyin

Fi 13 Şubat [1]320

İşbu üç nüsha meşk mecmû'asının yekdiğeriyle tatbikâtı bi'l-icrâ her biri nüsha-i musaddakasına mutâbık bulunmuş olduğu arz olunur fermân hazret-i men lehü'l-emrindir

Bende

Hüseyin

Fi 12 Mart [1]321"

SONUÇ

Kendisi de sanatkâr olan Sultan Abdülhamid, sanata ve sanatçıya büyük önem vermiş ve sarayda birçok faaliyet düzenlemiştir.

Pek çok sanatçıyı himâye eden Sultan II. Abdülhamid, bunun için sarayında ve devlet idaresinde düzenlemeler yapmış, onları bu yolla teşvik etmiştir. Yıldız Sarayı Sultan Abdülhamid döneminde tıpkı bir sanat okulu halini almış, pek çok sanat dalının merkezi haline gelmiştir. Bu sanat alanları arasında resim, müzik, hat, çini, halı, heykel, tiyatro, sinema, edebiyat gibi birçok alan bulunmaktadır.

Osmanlı döneminin önemli sanatlarından biri olan, hat sanatı, onun devrinde en parlak dönemini yaşamış pek çok önemli hattat yetişmiştir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Sultan Abdülhamid koleksiyonunda bulunan hat eserleri sultanın hat sanatına gösterdiği ilginin sonucudur.

Sultan Abdülhamid döneminde artan matbaa faaliyetlerinden hat eserleri de olumlu yönde etkilenmiştir. Matbuat hayatı hem ülke içinde hem de ülke dışında hareketlenmiş, yeni fikir akımları da eserlerin basımı ile zenginleşmiş, daha geniş kitlelere yayılmıştır. Bu dönem, matbuatın gelişmesi yanında kitap basımının da güvenli bir şekilde yapılabilmesi için kurumsallaşan zaman dilimidir. Kitap basma izni ve yayınlama hakkı gibi birçok kurum bu dönemde işlerlik kazanmıştır. Dönemin matbaalarında basılan hat eserleri arasında İsmail Zühdi, Kayışzâde Hafız Osman, Mustafa Nazif, gibi hattatların Mushaf, Delâilü'l-Hayrat, meşk murakkâ gibi eserlerinin bizzat padişah tarafından basımı yaptırılmış ve dağıtımı sağlanmıştır.

Yukarıdaki örnekler arasında yer aldığı gibi matbuat sayesinde Mushaf'ların daha geniş kitlelere ulaşması sağlanmıştır. Bunun yanı sıra toplumun elde etmek istediği Mushaf ve Delâilü'l-Hayrat gibi eserlere ulaşımı da kolaylaşmıştır.

Eğitim araç ve gereçlerinin arasında yer alan meşk mecmuaları da basılarak öğrencilerin faydasına sunulmuştur. Bu tür matbuat faaliyetleri sultanın himâye ve irâdeleri sayesinde gerçekleştirilmiştir. Devlet genelinde açılan okulların ve öğrencilerinin sayılarının artmasına paralel olarak öğrencilerin matbu eserler ve ders araç gereçlerine ulaşımı da kolaylaşmıştır.

Hattatların elinden çıkan Mushaf'ların basılmış olması halkın okuma ihtiyacını sağlarken diğer taraftan yazı ile meşgul olan talebelerin hattatların elinden çıkmış numune eser görmelerine de imkân tanımıştır. Sultan Abdülhamid devri matbu hat eserlerine bakıldığında hat eğitim öğretimini destekleyecek meşk mecmuaları devrin önde gelen hattatlarına yazdırılmış Delâilü'l-Hayrât ve Mushaf-ı Şerif'lerden tab ettirilmiş nüshalar dikkat çekmektedir. Bunlardan özellikle meşk mecmuaları hat eğitim ve öğretiminin seyrini takip etmek için önemli bir veri oluşturmaktadır. Bu dönemde mekteplerde öğretilen rik'a, divâni sülüs ve nesih meşk mecmuaları da basılmıştır. Rik'a dönemin yeni icad edilmiş yazısı olması itibarıyla bütün yazışmalarda, devlet dairelerinde halkın mektup gibi iletişim araçlarında yoğun olarak kullanılmış, yaygın kullanım ihtiyacına cevap oluşturmuştur.

Mecmualar ayrı ayrı ele alındığı zaman mahtut olan meşklerdeki yazı öğretimine işaret eden harflerin ölçülendirilmesi, meyilleri, satır düzeni, istif biçimleri gibi özelliklerin matbu olan meşklere de uygulandığı görülmektedir. Bu meşk mecmuaları sayesinde hat eğitiminin materyali olan meşkların daha geniş kitlelere yayılması sağlanmıştır. Mecmuaların kapaklarında bu baskıların eğitim öğretim maksadıyla yapıldığı gibi vurgulamaların yanısıra terminoloji yönünden "tâlimli hat; meşk numûnesi" gibi adların oluştuğu da öğrenilmektedir. İbtidaiye, rüşdiye ve idâdiye gibi okullara genel meşk mecmuaları hazırlanmasının yanısıra Dârüşşafaka, Mekteb-i Sultânî gibi okullar ve onların sınıfları için ayrı ayrı meşk mecmuaları hazırlandığı sonucuna varılmıştır. Okullarda matbu meşklere takip edilen hat eğitim öğretimi ile ilgili seviyede hattat vasfına sahip sanatkâr ihtiyacına zemin oluşturmakla beraber daha üst seviye için "Hattat Mektebi/Medresetü'l Hattâtine" yol açmıştır. Böylece mekteplerdeki meşk mecmuaları vesilesiyle hat eğitim öğretimi ihtisaslaşmış bir hat mektebi sonucunu meydana getirmiştir.

Etik: Bu makalenin yayınlanmasıyla ilgili herhangi bir etik sorun bulunmamaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve/veya yayınlanması ile ilgili olarak herhangi bir potansiyel çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics: There are no ethical issues with the publication of this manuscript.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKLAR

- Davulcu, F. & Kıpçak, H. (2016). Başlangıcından harf devrimi'ne kadar Türkiye'de basım ve yayının kısa bir tarihçesi. *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, 30(2), 251–260.
- Derman, M. U. (1979). Yazı sanatının eski matbaacılığına akisleri. *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, 97–118.
- Dıñoğlu, F. (2017). II. Abdülhamid dönemi matbuat politikaları: Mushaf basımı ve dini neşriyat. *II. Abdülhamid dönemi matbuat politikaları*, 631–651, TBMM Milli Saraylar.
- Durmuş, B. T. (2017). Matbaa teknolojisinin Osmanlı Devleti'ne giriş koşulları ve tartışmaları. *Gümüüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5(2), 950–968. [CrossRef]
- Erken, M. (2023). Taş üstüne yazı yazmak: Osmanlı'da matbaa hattatlığı 1831-1928. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (21), 173–208. [CrossRef]

- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid* (Çev. A. Berktaş). Homer Kitabevi.
- Gökkır, N. (2015). *Tanzimat'tan günümüze din-devlet ilişkileri ve siyaset bağlamında Mushaf basımı*. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Güleryüz, N. (1993). *Türk Yahudileri tarihi-1 (20. yüzyıl başına kadar)*. Gözlem Gazetecilik.
- Gün, F. & Erbay, H.İ. (2017). *Sultan II. Abdülhamid Han ve dönemi*. TBMM Basımevi.
- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıcından günümüze Türkiye'de matbaa basın ve yayın*. Literatür Yayıncılık.
- Kahraman, A. (2011). Taş basması, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (40), 144–145. [CrossRef]
- Kuran, N. (2023). *Bir Semte Adını Veren Osmanlı Aydını, Büyükdedem, Matbaacı, Hattat, Başmabeyinci Osman Bey ve Ailesi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özcan, S. (2017). *Osmanlı Devleti'nde; hattatlık, müstensihlik (nasih, nessah) ve darü'ttıbaa (ilk matbaa)'nın kuruluşunun gecikmesine hattatların etkisi* [Sempozyum bildirisi]. Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ve Hüsn-i Hat Sempozyumu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Schick, İ. C. (2009). Türkçe matbu hüsn-i hat literatürüne toplu bir bakış. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 8(14), 249–274.
- Tonta, Y. A. (1985). Ahmed Rasim'in İbrahim Müteferrika ve matbaacılık üzerine yazdıklarının incelenmesi. *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(1), 153–167.
- Uluskan, S. B. (2018). II. Abdülhamid'in sanata ve sanatçıya bakışı. *Çağdaş Türkiye Tarihi ve Araştırmaları Dergisi*, 18(30), 5–28.
- Yıldız, A. (2004). Müteferrika ve Osmanlı matbaası. *İletişim Araştırmaları*, 2(1), 119–124. [CrossRef]
- Yüksel, A. E. (2017). Sultan II. Abdülhamid'in sanat hâmilliği. *Sanat Tarihi Dergisi*, 26(2), 261–293. [CrossRef]